

О.П. Реєнт

ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: СУЧАСНИЙ ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ІНТЕРЕС

Так уже сталося, що історичні події в Україні ХІХ – початку ХХ ст. певний час залишалися на узбіччі дослідницького інтересу. У пострадянський період зникла ідеологічна приналежність тем, пов'язаних з рухом декабристів, народників, появою соціал-демократичних організацій та розгортанням їх діяльності, революційними подіями 1905-1907 рр. Системна криза, а потім і повний крах соціалістичної теорії й практики, зміна світоглядних парадигм зробили неактуальними та анекдотично недолугими всі спроби суцільно критичного ставлення до “капіталістичного” минулого країни. Публіцисти від науки кинулися на кон'юнктурно виправдану тематику, а тим часом серйозні вчені продовжували копітку повсякденну роботу, готуючи якісно новий крок в освоєнні історичної царини. Попри величезні фактологічні масиви, нагромаджені попередниками, але вибудовані відповідно до більшовицьких псевдонаукових схем, склалася досить дивна ситуація. Не можна було заперечити наявності цілої низки фундаментальних напрацювань з багатьох проблем історії України вказаного періоду, і водночас тільки сліпий не помічав відсутності наскрізної, теоретично вивіреної концепції їх належного висвітлення, неадекватності багатьох хрестоматійних подій тогочасним реаліям. Необхідність неупередженого, позбавленого класових оцінок та ідеологічних пут підходу до вивчення цілого історичного пласту на початку 90-х рр. ні у кого не викликала сумніву. Однак виклик доби спромоглися прийняти тільки одинаки – надто мало часу минуло для кардинального переосмислення методологічного і понятійного апарату, оволодіння новим науковим інструментарієм. Серед тих, хто одним з перших виявив готовність вийти на новий рівень досліджень, був відомий учений, багаторічний завідувач відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. (раніше він мав й інші назви), доктор історичних наук, професор В.Г.Сарбей. Автор новітньої концепції історії України даного періоду, він започаткував новий етап в її дослідженні. Одним з проміжних (та, на жаль, останніх) результатів багаторічного наукового пошуку стала його монографія “Національне відродження України” (К., 1999), що вийшла в серії “Україна крізь віки”. Ця книга символізує новий відлік часу у вітчизняних студіях з історії України ХІХ ст.

Водночас з'ясувалося, що ціла низка актуальних проблем і донині чекає на своїх об'єктивних дослідників. Поряд з суто методологічними й загальнотеоретичними аспектами вимагають поглибленого осмислення такі тематичні напрями, як особливості економічного розвитку українських земель у складі Австро-Угорської та Російської імперій; формування станів і соціальна стратифікація населення України; складання наці-

ональної буржуазії та становлення підприємництва, банківської справи й торгівлі; специфіка розвитку і наслідки реформування аграрного сектора економіки; соціально-побутова історія. Практично “terra incognita” залишається історія України воєнної доби, хоча саме події I світової війни визначальним чином вплинули на всі наступні процеси та явища, які мали у ній місце.

Донедавна в науковій літературі лише побіжно, у зв’язку з іншими подіями, висвітлювалися окремі епізоди дипломатичної історії України. Незважаючи на відсутність суверенної держави, український народ в усі часи залишався не лише об’єктом, а й суб’єктом міжнародно-правових відносин. Геополітичні вектори у ХІХ – на початку ХХ ст. досить часто сходилися саме на українських землях, і це викликало включення економічних, військово-політичних, людських ресурсів краю в орбіту значних, часом доленосних подій. У свою чергу національно свідомі частини українства використовувала будь-які можливості, щоб засвідчити світу прагнення рідного народу до самовизначення та незалежності, його здатність власними руками творити своє майбутнє. Українське питання в усіх його аспектах інтерполювалося перед керівниками й впливовими громадськими та політичними діячами багатьох країн Європи і світу, що створювало певні перешкоди для реалізації асиміляторських планів антиукраїнських сил. Організаційне й ідеологічне оформлення українського політикуму дозволило вивести на якісно новий рівень домагання самостійницьких сил. Репрезентовані громадськими інституціями та політичними партіями, українці могли більш успішно протидіяти русифікації й полонізації. У ХІХ ст. простежується певна наступність в якісному зростанні національного табору: від культурно-просвітницької, патріотичної діяльності представників української еліти до гуртків 30-40-х рр., від них – до громадівського і просвітянського руху та, нарешті, до політичних партій початку ХХ ст. На західноукраїнських теренах просвітництво “Руської трійці” поєднувалося з участю українців у революційних гуртках. Справжньою школою політичного гарту стала “Весна народів”, зокрема революційні події в Австрійській імперії, які сприяли кристалізації української ідеї, більш чіткому усвідомленню того, якими засобами можна досягнути її втілення у життя. Одним з важливих наслідків революції 1848-1849 рр. стало структурування й диференціація українських громадсько-політичних сил, формування кількох їх спектрів, що різнилися за поглядами на майбутнє національної справи.

В період революції 1905-1907 рр. у Росії українське питання потрапило в епіцентр суспільного життя. З думської трибуни, на шпальтах української періодичної преси лунали заклики здійснити демократичні перетворення у суспільстві, відкрити можливості для вільного вживання української мови, діяльності національних суспільно-політичних інституцій. Як виявилось, найбільш послідовних та безкомпромісних опонентів український національний рух знайшов в особі шовіністично налаштованих крайньо правих російських кіл, а також більшовиків. Коли не брати до уваги соціально-політичну риторичку представників цих полярних сил,

то неважко помітити близькість їхніх позицій у питанні про долю “національних околиць”: як і довгі століття до того, вони мали залишатися в складі “єдиної й неподільної Росії”. А якою мала бути ця остання – мали вирішувати вже самі росіяни. Однак історична логіка продиктувала власний сценарій, і українці здобули шанс відродити національну державність.

З’ясовуючи передумови й глибинні причини української революції, не можна обійти увагою питання про соціально-економічний розвиток краю у ХІХ- на початку ХХ ст. Саме аналіз проблем, пов’язаних з особливостями процесів в аграрному секторі, промисловості, фінансах та торгівлі, у сфері праці, дозволяє віднайти ключ до розуміння механізмів, які рухають суспільство від одного рубежа до іншого.

Господарський потенціал українських територій розподілявся по регіонах нерівномірно. Орієнтований переважно на сільськогосподарське виробництво, він разом з тим мав могутній індустріальний компонент. І якщо в південній Галичині його складали, головним чином, нафтопромисли й деревообробні підприємства, то у Донбасі, на Криворіжжі та Півдні Російської імперії існувала велетенська сировинно-промислова база із замкненими виробничими циклами й гігантськими обсягами готової продукції. Концентрація виробництва, капіталів, робочої сили на підприємствах України дозволила швидкими темпами здійснити промисловий переворот, а потім і модернізацію технологічних процесів та вийти на рівень повноправних учасників світового ринкового обміну.

Аграрні реформи також сприяли капіталізації сільського господарства, а ринкова кон’юнктура – зростанню його товарності й орієнтації на експорт. Серед соціальних наслідків реформи 1861 р. слід виділити один, але принципово важливий: поряд з особистою свободою селяни отримали право вибирати між традиційним заняттям і найманою працею. Наявність невичерпної резервної армії праці стимулювала поступ промисловості. Разом з тим критична маса надлишкової робочої сили сягнула такого рівня, що перетворилася на одне з хронічних та найбільш гострих питань, яке так і не вдалося розв’язати царському уряду. Щоправда влада не особливо напружувалась у вирішенні проблеми зайнятості, чому сприяв низький рівень організації трудящих. Якщо на українських землях у складі Австрійської імперії професійні спілки почали виникати практично водночас з європейськими, то в підросійській Україні перші з них з’явилися лише у період революції 1905-1907 р. До того часу тут діяли лише товариства взаємодопомоги, які не могли виконувати функції профспілок.

Початковий етап організаційного оформлення робітничого руху в Україні позначена досить несміливими спробами його самодіяльності й колективних дій. До того ж у багатьох випадках підприємці впевнено тримали всі важелі впливу на ситуацію, включаючи каси і товариства взаємодопомоги, вірних собі адміністраторів, інженерів, чиновників, громадських діячів, священиків. За таких умов перші об’єднання трудящих виявлялися слухняним знаряддям у руках власників підприємств,

що дозволяло останнім без зайвих докорів сумління стискати лещата експлуатації, безкарно звільняти бунтарів та вільнодумців.

Гострота соціального напруження часом сягала таких позначок, що влада вдавалася до нетривіальних рішень. Йдеться про спробу творення робітничих організацій під егідою поліції. “Поліцейський тред-юніонізм”, або “поліцейський соціалізм”, став спробою владних структур підпорядкувати собі й спрямувати в контрольоване русло потенцію пролетарського руху. Зубатовські спілки мали на меті відвести загрозу радикалізації суспільства та його інтоксикацію ліворадикальними ідеями. Однак усі зусилля, спрямовані на корекцію чи трансформацію класових організацій згори, виявилися нездатними зупинити лавиноподібне наростання невдоволення урядовою політикою і непоступливою позицією капіталу. Вони не змогли зупинити революційні події 1905-1907 рр.

Новий етап протистояння між працею й капіталом пов’язаний з розгортанням профспілкового руху, а також оформленням українських політичних партій. Репрезентуючи інтереси працюючого люду, громадські та політичні інституції надавали йому організованості, послідовності, забезпечували досягнення реальних результатів у його боротьбі.

Незрілість робітничого і селянського рухуів їх переважно економічна орієнтація, аморфність організаційних форм, відсутність консолідації та узгоджених дій, традицій європейського тред-юніонізму, національні бар’єри врешті-решт спричинили радикалізацію мас і створили широку соціальну базу для більшовицької партії.

Втім було б необ’єктивним не помітити спроб уряду вжити заходів до врегулювання взаємин між працею й капіталом шляхом утворення примирних камер, ухвалення законів про працю, які переводили конфлікти в правове поле та забезпечували їх розв’язання легітимними засобами.

Весь передвоєнний розвиток Російської імперії здійснювався за алгоритмом, що час від часу позначався масштабними соціально-економічними катаклізмами, виснажливими війнами, політичними вибухами. Царизм у більшості випадків не знаходив адекватної відповіді на виклики часу. Війна з Японією показала всі слабкі місця збюрократизованого управлінського апарату, низький рівень організації й забезпечення бойових дій, загальну військово-економічну анемію царату. Однак перший тривожний дзвінок не було почуто у столиці, а коли його і почули, то не відреагували належним чином.

Перша світова війна стала набагато відповідальнішим іспитом на життєздатність самодержавного режиму, його економічної системи, збройних сил.

Науковий інтерес до цього безрадісного періоду нашої спільної з росіянами історії в останніх виник давно. Українська ж історіографія донині особливих успіхів у висвітленні даної тематики не мала. Щоб ліквідувати цю прогалину, відділ історії України XIX – початку XX ст. готує дослідницько-видавничий проект. Імовірно його результатом має стати узагальнююча праця, в якій комплексно буде розгляну-

то різні аспекти життєдіяльності українського суспільства воєнної доби. Вже перші напрацювання в цьому напрямі переконують у тому, що буде зроблено новий крок у дослідженні цієї неосвоєної сторінки нашого минулого.

Необхідність ґрунтовного опрацювання подій 1914-1917 рр. диктується тими доленосними тенденціями, які рельєфно виявилися в період війни. Деякі з них існували протягом тривалого часу, а в ході її посилювалися й досягли рівня критичної маси. Це призвело до неухильного сповзання імперії Романових до прірви, яка виросла з недовіри народу до влади. Стрижневою лінією цього процесу стало, на наш погляд, руйнування сільського господарства. Найпрацевдатніша частина чоловічого населення села знаходилася в окопах діючої армії, матеріально-технічну базу землеробства було підірвано. Діяльність державних установ по регулюванню аграрних відносин, продовольчого та товарного ринку не відповідала інтересам широких верств трудящих. Міністр землеробства царського уряду О.М.Наумов у своїй промові в Державній думі на початку третього року війни обережно і делікатно підтвердив картину моторошної відповідальності свого відомства у справі забезпечення армії й тилу продовольством через непосильний тягар, який несе селянство.

Війна з усією силою виявила гальмування царським урядом розвитку продуктивних сил України, суперечності між правлячим режимом та народом, центром і національними околицями, між владою й підприємцями та іншими прошарками суспільства. Страшні картини навколишньої дійсності воєнних років сприяли пробудженню селянства від вікової летаргії, зростанню його національної свідомості. З часом цей процес призвів до української революції. Його можна порівняти з нагромадженням величезної енергії в земних надрах, яка здатна викликати гігантські тектонічні зрушення.

На завершальному етапі війни у практичну площину почало переходити питання про українізацію окремих частин російської армії.

Завдяки українським партіям і пресі в роки війни українське питання набуває не лише актуальності, а й величезного політичного звучання.

Усвідомлення необхідності цілеспрямованої боротьби за відродження національної державності охоплює дедалі більшу частину українського населення по обидві сторони кордону між двома воюючими імперіями.

Перша світова війна створила об'єктивні передумови для української революції та вперше за багато століть дала реальний шанс для втілення у життя віковичної мрії українців – створення власної суверенної держави.

Запропонована читачеві праця не вичерпує всього розмаїття проблематики історії XIX – початку XX ст. Автор прагнув розкрити визначальні тенденції суспільного розвитку України, однак ясно усвідомлює важливість й інших компонентів, дослідницька робота над якими ще триває.

Зокрема це стосується функціонування органів державної влади та самоврядних інституцій, оскільки реконструкція взаємодії між ними дозволить встановити рівень самоорганізації різних категорій насе-

лення, а також ступінь централізації управлінських структур. Важливо простежити, наскільки ідеї російського самодержавного правління оволоділи свідомістю української інтелігенції, буржуазії, дворянства, селянських і пролетарських верств, встановити співвідношення авторитарних та демократичних елементів у діяльності органів влади. Цікаво поглянути в об'єктивному ракурсі на функціонування так званих силових структур і спецслужб імперії на території України.

Як самостійне завдання наукового пошуку залишається виокремлення тенденцій та особливостей українського фінансово-промислового капіталу, міжнародних зв'язків останнього, його конкурентоспроможності й способу дій у періоди економічних піднесень і спадів. Маловивченим є й питання про консолідовані дії банкірів та промисловців у кризових і конфліктних ситуаціях, про характер діяльності їх об'єднань та товариств.

Слід констатувати, що далеко не всі аспекти релігійного життя в Україні того періоду повною мірою вивчено. Чекає на своїх дослідників проблема впливу релігійного чинника на національну свідомість населення у поліконфесійному середовищі й змішаних ареалах проживання українців (Західна Україна).

Багатообіцяючі результати має дати вивчення такого цікавого феномена суспільного життя, як добродійність.

Ці та інші питання історії України XIX – XX ст. спонукають автора до наступних кроків у пошуково-аналітичній і публікаторській роботі.

